

Řemeslníci 11.—13. století v českých zemích v písemných pramenech

JINDŘICH TOMAS

Písemné prameny 11. až 13. století jsou pro zachycení situace řemesel a řemeslníků dosti skoupé. Zmínky o řemeslnících do značné míry osvětlují jen určitou omezenou část skutečností své doby. Zprávy v pramenech jako jsou kroniky a cestovní popisy jsou více méně náhodné. U listin je pak nutno brát v úvahu vztah jednotlivých společenských vrstev v té které době k písemné formě zaznamenávání právních skutečností.¹

Naprostá převaha církevních institucí jako příjemců a mnohdy i vydavatelů listin je základním rysem uvažované doby. Řemeslníci se tu vesměs vyskytují jako část poddaného obyvatelstva, již je nějakým způsobem disponováno. Při této situaci pramenů a zvláště listinného materiálu je nutno uvažovat nejen výskyt a obsah konkrétních zpráv o řemeslech a řemeslnících, ale též význam neexistence takových zpráv v některé době, dále je nutno uvažovat formy sociálního postavení a práce řemeslníků, které z pramenných zmínek logicky vyplývají, i když tyto formy nejsou v pramenech výslovně uvedeny. Důležité je, zda zmínky v pramenech implikují jiné jevy buď možné nebo (při platnosti jevu zprávou zachyceného) nepochybně existující, zvláště pokud by je bylo možno označit jako obecné.

V tomto příspěvku se snažím načrtnout hlavní rysy i problémy z písemných pramenů vyplývající — nejde tu o přehled zpráv tohoto typu. Na začátku je snad vhodné věnovat pozornost jedné zprávě ještě z 10. století. Je to známý popis západoslovanských i českých poměrů od Ibrahima ibn Jakuba (Naše národní minulost, 24). V tomto popisu se o Praze výslovně uvádí, že se tu vyrábějí sedla, uzdy a tlusté štíty, které se ve zdejších zemích užívají. Je třeba věnovat pozornost umístění této věty ve zprávě. Věta před ní i věta následující mluví o situaci trhu, která cizího návštěvníka nepochybně nejvíce zajímala. Z této souvislosti lze usuzovat, že uvedené domácí řemeslné výrobky se v Praze prodávaly na trhu. Není tu však bohužel uveden prodávající, zda šlo o řemeslníky samotné (což by bylo výrazným svědectvím samostatné poměrně nezávislé řemeslnické vrstvy v Praze 10. století). Nelze však zcela vyloučit, že tu mohlo jít o prodej přebytků nějakých knížecích závislých řemeslníků případně knížecích dílen, protože uvedené výrobky zřejmě byly velice nutné pro vybavení knížecí družiny.

V písemných pramenech listinného rázu 11. až počátku 13. století se vyskytuje řada řemeslníků, kteří tu jsou vedle osob jiného zaměstnání vesměs předmětem darování, obvykle panovníkem, nějaké církevní institucí. Tato darování jsou svědectvím o významné sociální vrstvě poddaných. Panovník v českých zemích (obdobně tomu bylo i v Polsku a v Uhrách) vytvořil zvláštní podmínky pro postavení těchto lidí. Jde o tzv. služebnou organizaci; její povaha a charakteristika je podrobně vysvětlena v pracích B. Krzemieńské a D. Třeštíka (1964, 1978). Služebná organizace byla instituce zahrnující širší okruh zá-

vislých lidí než jen řemeslníky. Pro řemeslníky ji lze charakterizovat jako formu organizace (státem vytvořené) pro získávání a využívání nadvýrobku.

Postavení řemesla a řemeslníků v 11.—poč. 13. století však nelze považovat za jednoznačné, projevovala se tu rozmanitost forem situace řemeslníků ve společnosti.

Pokud nechápeme služebnou organizaci příliš široce, tak se v pramenech zvláště 11. století ještě setkáváme se závislými řemeslníky z čeledě (familia) v nesvobodném postavení jako se zvláštní skupinou řemeslníků. Vyskytují se u dvorů a zvláště u kastelánských hradů, původně zřejmě vesměs podřízeni panovníkovi. O větším množství takových řemeslníků se dovídáme v 11. století u Litoměřic, Olomouce, St. Boleslavě.² Mimořádně důležitá je zmínka v souvislosti s Litoměřicemi kolem 1057, kde je zpráva o tom, že tito řemeslníci byli přiděleni kapitule i s rodinami též z jiných hradů panovníkových. Z toho vyplývá, že tato vrstva řemeslníků se obecně vyskytovala ve všech hradech centrech podléhajících knížeti. Existovaly tu též celé dílny dělnic, které se patrně zabývaly textilní výrobou (Litoměřice — kapitula dostala 30 takových dívek).

Litoměřická zpráva prokazuje i jinou okolnost zásadního významu. Formulace o postavení této čeledě „ab omnibus terrenis negociis libera“, která bývala i podnětem k prohlášení litoměřického aktu za falsum pozdějšího původu, byla konečně Z. Kristenem vyložena jako osvobození těchto lidí od zemědělských prací (1961 Kristen, 80, 81). V tomto ustanovení litoměřického aktu se panovník projevuje výslovně jako činitel, který dovršuje oddělování hradeckého řemesla od zemědělství — tedy má v podstatě progresivní roli. V této souvislosti je třeba zdůraznit rozdíl těchto řemeslníků hradeckých (v tomto případě z čeledě) zabývajících se jen řemeslem proti řemeslníkům vesnickým (z nichž poněkud známe jen řemeslníky ze služebné organizace), kteří zůstávali především rolníky (1978 Krzemieńska, Třeštík, 177).

Řemeslníci z čeledě byli zřejmě soustředěni převážně u zeměpanských hradeckých center (méně u jiných dvorů). Při těchto centrech se později setkáváme i se služebními řemeslníky, kteří však zřejmě neměli půdu a tím se podstatně lišili od vesnických řemeslníků-rolníků. Jde o Litoměřice — Zásadu druhé poloviny 12. příp. počátkem 13. stol., Prahu Trávník snad koncem 11. či ve 12. stol., Žatec a Kouřim ve stejné době (CDB I č. 55, č. 387). Ve 12. století splynuli nepochybně dvořští řemeslníci v hradeckých centrech se služebními řemeslníky v těchto raně feudálních městských aglomeracích. Jeví se to v litoměřické aglomeraci, kde v textu A tzv. zakládací listiny kapituly (1057) jsou dosvědčeni řemeslníci z čeledě bez půdy (de familia), v textu B (1218 — stav druhé poloviny 12. století) v různých vsích služební řemeslníci (ministeriales) s půdou, jediné v osadě litoměřické aglomerace Zásadě služební řemeslníci bez půdy, v nichž nutno hledat potomky řemeslníků z textu A (1978 Krzemieńska, Třeštík, 176). Podrobnosti o postavení těchto lidí nejsou známy, zřejmě se však jejich postavení zlepšilo a v „civitas“ počátku 13. století se řemeslníci „de familia“ nemohli vyskytovat, takže v textu B litoměřické listiny bylo nahrazeno označení umístění těchto řemeslníků místo „civitates“ termínem „provincia“ (oddůvodnění toho, že „civitas“ tu neměla význam „provincia“ viz 1965, Tomas, 45, 46).

Někdy jsou příslušníci čeledě považováni za otroky. Jistou oprávněnost by měl tento pojem jen v širší formě jek se projevil v historickém vývoji, nikoliv v tom smyslu, kdy se většinou otrok chápe podle postavení v antickém Řecku a Římě. V litoměřickém případě se mluví o přiřazení řemeslníků i s rodinami, u služebných řemeslníků se vyskytuje též darování otců se syny (Žatec). Dědičnost však nebyla výhradní charakteristikou jejich postavení. Zvláštní význam

má však, že lidé z čeledě se do svého závislého postavení dostávali alespoň zčásti za peníze a za peníze se z něho opět mohli vykoupit. To se zřejmě týkalo i služebných řemeslníků. Získávání lidí do čeledě (i řemeslníků) je uvedeno u Olomouce (1078), jediný případ výkupu u služebného řemeslníka je pramenem zaznamenán u Litomyšle (1167 CDB I, č. 399). Jde o případ jediný, ale je samozřejmé, že takové případy se normálně do listin nedostávaly, takže důležité je tu konkrétní ověření existence takové skutečnosti a činit z ojedínelosti nějaké závěry vzhledem k množství skutečných případů je nemožné. Měli-li tito lidé možnost výkupu, museli mít též vlastní majetek, kterým mohli volně disponovat. Dvorní řemeslníci z čeledě, později služební řemeslníci bez pozemků tvořili významnou vrstvu obyvatelstva při hradech, v raně feudálních městských aglomeracích; byli to lidé závislí, panovník jimi mohl disponovat a přesunovat je, služební byli nepochybně samostatně usdlí, měli své rodiny, závislost byla vesměs dědičná, měli i svůj majetek. Řemeslníci se řemeslem zabývali převážně, protože neměli pozemky (nebo tak nevýznamné, že nestály za poznamenání). Jejich povinnosti vůči panovníkovi či instituci, které je panovník daroval byly ve službách a naturálních v oboru jejich řemesla. V hradech se tak soustřeďovaly v panovníkových skladech mimo zemědělské výrobky i větší množství řemeslných výrobků, které ovšem pocházely nejen od řemeslníků při hradech, ale i z vesnic. (Konkrétně je to doloženo darováním každoročně určitého počtu částí oděvů ze všech hradů prostřednictvím vladařů knížetem Soběslavem kanovníkům vyšehradským — CDB I, č. 393).

Pro skutečnost, že tito řemeslníci mohli mít vlastní majetek (a případně se jím vykoupit), když nebyli držitelé pozemků, není jiné vysvětlení, než že se částí své výroby mohli účastnit trhu, který byl běžným jevem u každého hradeckého střediska (ale i pokud by byli měli pozemky, mohli získat potřebné peníze jen na trhu i když případně za zemědělské výrobky). V této své možnosti byli zřejmě jednou ze základních složek, které utvářely přeměnu hradeckých center v raně feudální města. I vzhledem k venkovskému obyvatelstvu je třeba poznamenat, že většina venkovských lidí — tedy i venkovských řemeslníků — mohla celkem bez dopravních nesnází koncem 12. století navštěvovat trhy; platilo to však jen pro staré sídelní území.

Ze zpráv o těchto závislých řemeslnících při hradech vyplývá další důležitý závěr, tím důležitější, že je obecného rázu. Jestliže bylo možno takové lidi získat do závislého postavení za peníze a jestliže bylo možno se z něho vykoupit, pak tu nutně musela existovat u těchto hradeckých center svobodnější vrstva řemeslníků, oněm závislým svou prací obdobná, rozdílná však hlavně sociálním postavením a stupněm závislosti. V pramenech se téměř nevyskytuje, její příslušníci nemohli být darováni ani neměli sami zájem na písemných záznamech. Takovým řemeslníkem byl zřejmě v Praze zlatník Provod, svědek z listiny z r. 1185 (CDB I č. 308). Patrně byl tvůrcem pozlacených svícňů, darovaných vyšehradskému kostelu, které jsou v listině uvedeny. Tak vyplývá ze zprávy nepřímou vysoká umělecká úroveň takového řemeslníka, která byla předpokladem podobného daru. V listině je uveden on a jeho syn Janis z Michle. Toto označení je nutno chápat tak, že rodina měla majetek Prahy, podle něhož je označena, nikoliv jako vlastní práci v zemědělství (což by u tak specialisovaného uměleckého řemesla bylo těžko pochopitelné). Šlo zřejmě o dobu situace Marcanta z téže listiny, který získával pozemky pro v okolí vinice, ač šlo patrně o románského kupce.

V 11.—12. století je v pramenech dosvědčena řada služebných lidí — mezi nimi i řemeslníků — většinou na vesnicích. Jde o lidi s půdou, o nichž lze

předpokládat, jak bylo uvedeno, že se do značné míry zabývali zemědělstvím, i když nelze nijak stanovit skutečný podíl jejich pracovních činností. Vyskytovali se i v osadách raně feudálních městských aglomerací jako Litoměřice či Žatec (u Litoměřic řemeslník v osadě Na božce, u Žatce v suburbliu je mezi služebními řemeslníky v textu B listiny uveden jeden s půdou [CDB I č. 387]). I vesničtí řemeslníci mohli být poměrně zámožní jak lze vyčíst z litoměřické listiny, kde se vyskytuje v Lukavci černý švec Plattvoj, který měl půdu též v několik kilometrů vzdálené Radouni a musel tedy mít na sobě závislé lidi (CDB I, č. 55).

Služebná organizace byla organizace vytvořená panovníkem — o tom přesvědčivě v pracích B. Krzemieńské a D. Třeštíka. Prameny však neodpovídají na otázku po formě vzniku této organizace, zvláště pokud se týče řemeslníků. Dostí častá jména vsí podle služebných, případně řemeslných činností zdánlivě ukazují na větší podíl organizovanosti při usídlování těchto lidí. Tento dojem však činí nejistým neznalost počtu osob, podle nichž mohla být ves nazvána. Nedaleko Roudnice je ves Kochovice, o níž je výslovně řečeno, že tu byl kuchař jménem Koch patřící vyšehradské kapitule (CDB I č. 387). Tedy ves mohla být nazvána třeba jen podle jednoho člověka. Lze však uznat, že panovník mohl disponovat lidmi i ve formě přesídlování (tomu nasvědčuje zpráva o Litoměřicích) i přikazování k povolání (podle zmínky v Kosmovi o udánlivé řeči Libušině o moci knížete). I tu je však třeba uvažovat reálně a předpokládat přiřazení k některému řemeslu jen u mladého člověka. Panovník však na vsích zřejmě navazoval na situaci, kterou na venkově našel, na řemesla, která existovala. Konkrétně je u Litoměřic ves Žernoseky, nazvaná podle výroby žernovů, což je typ názvů vsí podle služebných řemeslníků. Žernovy tu však byly vyráběny již mnohem dříve.

Zpráva o Kochovi v Kochovicích nutí k uvážení i ne zcela bezprostředních souvislostí. Jsou to právě taková darování kuchařů přiřazených k některé vzdálené vsi od sídla vrchnosti. Je tu nutno soudit, že v některých případech služebník na vsi u půdy mu přidělené ani nežil (půdu mohli obdělávat závislí lidé; existenci závislých lidí na poddaných lze doložit). Postavení služebníka kuchaře Kocha mohlo být poměrně dosti významné a lze soudit, že významnější než mnoha tzv. svobodných zemědělců.

Písemné prameny 11.—12. století a na nich založené logické závěry dovolují vytvořit model postavení řemeslníků a jejich vývoje. Existovalo vesnické řemeslo při spojení se zemědělstvím (v pramenech je zachyceno jen pokud jeho představitelé patřili do knížecí služebné organizace), dále dvorské řemeslo, většinou v hradeckých centrech s řemeslníky závislými, bez půdy, s možností účasti na trhu a možností výkupu; jejich závislost se zřejmě ve 12. století uvolňovala (trhy koncem 12. století nebyly vzdáleny ani pro většinu venkovského obyvatelstva) a títo řemeslníci byli řazeni ke služebným (Litoměřice, Olomouc, St. Boleslav, Žatec, Kouřim, Praha). Dále tu byla vrstva svobodných řemeslníků v raně feudálních městech, kteří byli asi nejbliže postavení městských řemeslníků 13. století (lze je předpokládat v Olomouci, Litomyšli, Praze — tedy obecně v hradeckých centrech). Rozdělení na podobné skupiny (vesnické, dvorské a městské) je obsaženo v Janáčkově práci o řemeslech (1963 Janáček, 12) a odpovídá typům stanoveným B. A. Rybakovem (1948 Rybakov, 180). Načrtnutý model představuje skutečnost sice obdobnou, ale ve složitější formě.

Z hlediska sídelního jde u vesnického řemesla o nečetné řemeslníky v mnoha místech, u dvorského (a z něho vycházející zvláštní formy služebného řemesla) v raně feudálních městech o četné řemeslnické obyvatelstvo v málo

místech. Raně feudální městské aglomerace měly opevněné jádro — hradiště, které bývalo velké (několik ha), že i v něm nepochybně žili též poddaní lidé a tedy i řemeslníci — a větší počet menších předměstských osad. Je velmi málo zpráv o složení jejich obyvatelstva: je doloženo v litoměřické Zásadě pro konec 12. století. Bylo řemeslnicko zemědělské (i se specializovaným zemědělstvím — vinaři) s jinými služebníky. Výslovně tu jsou uvedeni řemeslníci pěti druhů řemesel v plurále. Ze sídlišť pražské městské aglomerace je zachyceno složení takové osady v Trávníku (v prostoru Malé Strany). Přesnější datování je nejasné; listina udánlivě z doby krále Vratislava byla napsána ve 12. století. Nešlo o významnou osadu pražské aglomerace a přece tu žilo přes dvacet řemeslníků, s jinými služebníky je tu kolem 35 jmen. Žádná půda není u nich uvedena (CDB I č. 387). Jiná řemeslnická osada je dosvědčena v pražské aglomeraci v břevnovské listině. Břevnov měl „in civitate Pragensi“ 30 dušníků s potomstvem, s 30 městišti, přiřazených k různým dílnám („ad varias officinas dispositis“ — CDB I. č. 375 — v těchto darováních jde podle poznámky G. Friedricha zřejmě o staré údaje, nelze však říci z které doby). Listina se hlásí k 993, pochází z 13. stol., o uvedeném údaji lze říci, že je nemožný pro „civitas“ ve smyslu vrcholně středověkého města. „Civitas“ tu tedy znamená Pražský hrad nebo jeho nejbližší okolí, čemuž nasvědčuje i výklad některých pozdějších pramenů. Je třeba upozornit na osadu v pražské aglomeraci, která se vymyká z uvedených typů. Na území Nového Města dostal kladrubský klášter ve 12. století místo mezi kostely sv. Michala a sv. Petra na Zderaze až k veřejné cestě pro dvůr a nové usedlíky („ad curiam et hospites locandos“ — CDB I, č. 390, 405). Listiny nejsou pravé, napsány poč. 13. stol., dosvědčují zřejmě starší situaci. Šlo o území cca 6 ha (1973 Lorenc, 26, 27). Vzhledem k umístění tu sotva mohlo jít z větší míry o zemědělce a je nutno předpokládat značný podíl řemeslníků v tomto sídlišti. To by znamenalo, že se tu při vytváření osady v městské aglomeraci, osady spíše řemeslnické, projevil jiný feudál než panovník, i když s panovníkovým souhlasem.³ Pokud lze ze znění pramene soudit, mohly být v litoměřické Zásadě osoby zaměstnávající se řemeslem a v zemědělství počtem přibližně vyrovnány, v pražském Trávníce tvořili lidé zemědělského zaměření menšinu, což lze předpokládat i o druhých dvou uvedených osadách pražské aglomerace. Naproti tomu v seznamu čeledě a závislých osob u venkovského dvora v Radonicích v polovině 12. století (CDB I, č. 156), i když byl v sousedství v Pátku trh, tvořili řemeslníci jen malý zlomek počtu těchto lidí.

Pro odhad množství řemeslníků hradeckých a dvorských nedávají prameny pochopitelně údaje statistického rázu, ale při střízlivé úvaze různých darování církevním organizacím lze říci, že panovník v jednotlivých hradeckých centrech disponoval alespoň několika desítkami závislých řemeslníků, řemeslníků, kteří se řemeslem převážně zabývali, v Praze šlo jistě o několik set takových lidí. (Část těchto řemeslníků se postupně dostávala do majetku církevních i jiných feudálů). V těchto centrech, která jediná za raného feudalismu mohla mít městský ráz, je třeba k těmto závislým řemeslníkům přiřadit nestanovitelný počet svobodných řemeslníků. Vesničtí řemeslníci (máme zprávy jen o závislých řemeslnících) měli vesměs půdu, takže není jisto, zda v jejich práci řemeslná činnost převažovala. Zčásti se závislí řemeslníci s půdou vyskytovali někdy i u raně feudálních městských aglomerací. Lze soudit, že vesnické řemeslo ani v době před vytvořením vrcholně feudálních měst (zvláště ve 12. století) nepřevažovalo nad řemeslem raně feudálních středisek městského rázu.

Je zvláště důležité uvážit ty činitele, které umožňovaly další vývoj. Sama

panovníkova organizace služebného řemesla nebyla takovou institucí (1978 Krzemieńska, Třeštík, 168, 169) a panovník jako představitel státní moci mohl k tomuto vývoji přispívat příležitostně a spíše jen nepřímo. Z předchozího vyplývá poměrně značná koncentrace závislých i méně závislých řemeslníků v raně feudálních městských střediscích a místech trhů. I změna postavení závislých lidí je vyjádřena v peněžních podmínkách, které bylo možno realizovat jen prostřednictvím trhu. Bylo konstatováno, že koncem 12. století nelze již přehlížet ani možnost obyvatel starého sídelního území, tedy i vesnických řemeslníků, účastnit se trhu (1979, Tomas 78). Lze říci, že transformace postavení řemeslníků byla možná prostřednictvím trhu (1963, Janáček 14). I před vznikem vrcholně feudálních měst se zřejmě začaly vytvářet zárodky území místních trhů. Spojení řemeslné výroby s trhem je u nejstaršího českého střediska — Prahy — zřejmě již od 10. století (Ibrahim Ibn Jakub). Ustanovení o clech v pražském Týně (CDB I, č. 389, i když jeho obsah není přesněji datovatelný, přece jen asi pochází z doby před vznikem vrcholně středověkého města) ukazují, že obchodníci prodávali dovezené zboží nejen za peníze, ale i za sukna, což dokládá vývoz domácích suken, pravděpodobně podněcený zájmem obchodníků.

Ve 13. století vzniká v Čechách a na Moravě poměrně velké množství vrcholně středověkých měst (jen v menší míře doplněné ve století 14.). Tato města navazovala ve svých nejdůležitějších a nejvýznamnějších představitelích na města raně feudální. Vznikala však i řada měst nových nepochybně se značně zvětšil počet lidí žijících v takových střediscích. V dávkách vrchnostem se rozšířila peněžní renta u poddaných, což bylo nutně spojeno s podstatným rozvojem trhů.

Bylo by však mylné představovat si změnu tak, že na místo raně feudálních městských, aglomerací, u nichž — zvláště v jejich předměstských osadách — mělo zemědělství dosti velký podíl, nastoupila nová právní města, města vrcholného středověku, v nichž by se jako samozřejmost předpokládala převaha řemeslnického obyvatelstva. Výrazným charakteristickým znakem vrcholně středověkých měst, znakem, který lze v písemných pramenech dokumentovat zvláště pro nová lokační města 13. století, je to, že jim byla při jejich vzniku přidělena dosti značná výměra zemědělské půdy. To znamená, že zemědělství mělo velký podíl na ekonomické činnosti nových měšťanů (1963, Janáček 21, 22). Příkladem je tu listina pro Hranice z r. 1276 (CDB V/2 č. 805). Měšťané měli vykácet les a přeměnit ho v pole 50 lánů výměry. Své svobodné masné a chlebné krámy měli mít rychtář (4 +) a každý z 12 přísežných (1 + 1). To, že u přísežných nešlo o řemeslníky dokládá skutečnost, že každý z nich měl mít zároveň masný i chlebný krám. Mílové právo města platilo pro krčmy; řemeslníci jsou v listině jen zmíněni. Nové město Hranice mělo tedy za přední úkol zúrodnit půdu, představitelé města ovládli obchod potravinářských řemesel (i v okolí města); řemeslníci sami byli zřejmě složkou obyvatelstva svým významem druhořadou. Obdobně to platí o Poličce 1265 (CDB V/1 číslo 457) a Bezdězu (1980, Zemlička 138), Broumovu 1256 (CDB V/1 číslo 73). Podle písemných pramenů nelze stanovit, zda v nových lokačních městech 13. století byl podíl řemeslné činnosti větší než v raně feudálních městských aglomeracích. Řešení tohoto problému bude možno získat spíše z archeologických průzkumů. V řadě nových měst zvláště založených na „zeleném drnu“ byl asi zpočátku podíl řemesla menší než ve významných raně feudálních městech, to i v případě Broumova, kde lokace a získávání nové půdy byla svěřena Rudgeru řemeslníku (Rudgero mechanico).

O řemeslech v nových vrcholně feudálních městech je v pramenech 13.

století všeobecně velmi málo zpráv. Tuto situaci je však třeba chápat tak, že samo mlčení pramenů (nejde o mlčení úplné) o řemeslnících 13. století je nositelem informace. Řemeslníci nebyli již tak závislí, aby jimi bylo disponováno, nebyli však tak významní, aby se objevovali v takových právních vztazích, o nichž jsou v pramenech zprávy. Mlčení pramenů dosvědčuje transformaci starých forem zánikem závislého postavení řemeslníků. Vymizení zmínek o vesnických řemeslnících dokládá koncentraci řemesla do měst.

Je obecným rysem, že středověká vrcholně feudální města si vytvářela monopol na řemeslnou výrobu. Jde o to, jak dalece je možno z pramenů vysledovat formy jakými k této monopolizaci docházelo.

Běžně známou formou ovládnutí a soustředování řemeslné výroby městem v oblasti místního trhu je právo míle. Právo míle ve svých nejstarších formách však většinou nezahrnovalo celkově řemeslnou výrobu (šlo vesměs o výčepnictví, případně pivovarnictví). Právo míle pro řemesla se nejprve projevilo v některých moravských (příp. slezských) městech s novým obyvatelstvem (ať již město nově vzniklé nebo starší centrum s novým osídlením). Lze předpokládat, že nové obyvatelstvo si přinášelo určité konkrétní formy a názory na monopol řemesla v městských střediscích. Z těchto měst se uvádí právo míle pro řemesla u Hodonína r. 1228. Pravost listiny byla brána v pochybnost, ale v poslední době značně posílil argumenty pro pravost této listiny J. Kejř, i když připouští možnost, že místo r. 1228 mohlo jít o rok 1238 (1969 Kejř, 90—96). Dále jsou to Hlubčice 1275 (CDB V/2 č. 790) a Jevíčko 1258, správněji však 1291 (CDB V/1 č. 160). Z Čech jsou zprávy pozdější. Nejstarším právem míle pro řemeslnou výrobu byl vybaven Most r. 1278 (CDB V/2 č. 864), město, u něhož předpokládáme, že většina obyvatel byla nová a nepřešla sem ze staršího sídliště.

Složitější je problém u starých městských středisek raně feudálních, která prošla proměnou ve vrcholně feudální města, což byla urbanistická střediska v zemi nejvýznamnější. Prameny jsou tu skutečně velmi nedostatečné. Jistou možnost nahlédnout do forem tohoto procesu poskytují Litoměřice, kde se vyskytla výjimečná situace v tom, že o řemeslnících podléhajících litoměřické kapitule máme některé zprávy z 11., ze 12. i ze 13. století, že tu tedy lze do jisté míry sledovat i dynamiku vývoje. Víme, že v době před vznikem vrcholně středověkého města měla kapitula závislé řemeslníky dvojího typu, jednak služebné řemeslníky bez pozemků v litoměřické aglomeraci v Zásadě (zřejmě nástupce bývalých řemeslníků dvorských), v této aglomeraci též služebné řemeslníky s pozemky, dále i služebné řemeslníky ve vesnicích kolem Litoměřic. V době existence právního města Litoměřic se situací kapitulních řemeslníků zabývá (po této stránce nedocenená) listina z r. 1252 (CDB IV/1 č. 232; 1980, 1981, Tomas). Listina souvisela nepochybně s plánem rozšířit město Litoměřice i na staré hradiště — Dómský pahorek. Pokus se uskutečnil r. 1253. V listině si kapitula především zabezpečuje právní podřízenost svých podanných svému soudu a výslovné vyloučení nároků soudu městského. Zvláště důležité je ustanovení, že poddaní kapituly mají volný přístup na litoměřický trh, kde na nich nemají být vymáhány jakékoliv platy („soluciones“). Dále je uvedeno, že řemeslníci kapituly na Zásadě (pekaři, řezníci, rybáři, ševci a jiná řemesla) či v kterémkoliv jiném místě nemají platit městský ochranný poplatek šos („solucio-vulgariter soz“). V tom, co je v listině zakazováno, poznáváme vlastní tendence městské správy.

Šlo předně o plné právní ovládnutí celé oblasti městské aglomerace. Je nepochybné, že vrcholně středověká města vzniklá na území raně feudálních městských aglomerací ovládala zpočátku jen část prostoru těchto aglomerací

(doklady např. Brno, Hr. Králové). Z litoměřické listiny z r. 1252 je zřejmé, že město se snažilo dostat pod svou pravomoc i všechny řemeslníky v aglomeraci (a též v nejbližším okolí) tím, že by je ovládlo nejen právně, ale i povinností platby městských dávek — šosu. Uvedený zákaz vymáhat dlužné částky na trhu ukazuje, jak městská správa dovedla přinutit i lidi do té doby jí nepodléhající k placení. Zdá se, že tzv. „svobodný trh“ nebyl zdaleka tak svobodný jak by se dalo předpokládat. Zároveň z listiny z r. 1252 vyplývá, že městská správa měla zájem bývalé služebné řemeslníky (o ty v Zásadě šlo) začlenit do městského obyvatelstva pod svou pravomoc, že vůči nim jako součásti obyvatelstva vrcholně středověkého města nebyly žádné výhrady. Lze z toho učinit závěr, že vrcholně středověké město vyzvářelo takto svůj monopol řemesla, že řemeslníky z aglomerace a zřejmě i z nejbližšího okolí integrovalo prostřednictvím trhu. Právo míle bylo pak pro Litoměřice normativně stanoveno poměrně pozdě (r. 1325; 1979, Tomas). Je třeba uvážit, že litoměřická kapitula své řemeslníky uchránila před dokončením procesu integrace do města jen královským privilegiem. Kde takové privilegium nebylo, koncentrace zřejmě proběhla ve prospěch města.

Trh byl samozřejmou institucí ve starých raně feudálních městských aglomeracích a je důvodný předpoklad, že byl pod zeměpanskou správou. Nelze pochybovat o tom, že v těchto aglomeracích vznikající vrcholně feudální (právní) města od počátku své existence ovládla trh; ten se stal jejich nejmocnější zbraní k hospodářskému i právnímu ovládnutí celé aglomerace a nejbližšího okolí, tedy i integrace řemeslnického obyvatelstva. Podle textu listiny z r. 1252 a závěrů, které z úvahy o ní vyplývají, lze soudit, že začleňování služebných řemeslníků do vrcholně středověkých měst proběhlo bez zvláštních obtíží (mimo obtíže, které vytvářely vrchnosti). Bylo usnadněno i tím, že řemeslníci v té době neměli podíl na správě města a vlastní měšťané, tj. představitelé města je zřejmě nepovažovali za vrstvu, která by jejich vládu ohrožovala („cives“ v protikladu k „artifices“ 1924, Mendl 53).

Je třeba uvážit, zda lze zachytit vývoz domácích řemeslných výrobků. Existují prameny, které poskytují informace, jež lze použít pro charakter některých řemeslných výrobků jako vývozního artiklu. Pro Litoměřice je zachován celní sazebník — hlavně pro labský obchod — z konce 13. století; chybně bývá přiřazován k polovině 14. století (1981, Tomas). V sazebníku jsou uvedeny sazby pro velká množství kůží a kožešin a též pro kůže vydělané, kde je sazba podstatně vyšší než pro kůže surové. Již zpráva o Zásadě z druhé poloviny 12. století mluví o několika druzích kožezpracujících řemesel. Sazby z konce 13. století dokládají význam koželužského řemesla a vývoz jeho práce. (Šlo tu patrně o souvislost s horským dobytkařstvím, situaci lze doplnit tím, že z první poloviny 14. století víme o velkém počtu řezníků v Litoměřicích). Podle zprávy o Zásadě je nepochybné, že vydělávání koží tu mělo starou domácí tradici. Pro polovinu 14. století je zachováno v městské knize litoměřické ustanovení o koželuzích s některými německými termíny. Zřejmě tu šlo o významné litoměřické řemeslo domácího původu mající význam pro vývoz, jež pak lákalo i cizí přichozí do města. Uvedený litoměřický celní sazebník má též ustanovení o clu na hrnčířské výrobky — po 40 kusech. Zde patrně šlo o vývoz (sotva dovoz) většího množství těchto výrobků, které však nemusely pocházet přímo z Litoměřic. Opět tu šlo o starší tradici, jak ukazuje název cla „grrnece“ zachované sice v textu C tzv. zakládací listiny kapituly litoměřické (ze 14. stol.), ale v souvislosti jiných názvů cel nepochybně mnohem starší (CDB I, č. 383).

Tyto zprávy ukazují, že významné tržní středisko na výhodné dopravní tepně dávalo možnost vývozu podněty pro rozvoj řemeslné výroby. (Možná se

vyvážely po Labi i další řemeslné výrobky, o těch jsou však zprávy až ve 14. století v celním sazebníku města Pirny r. 1325, např. české nože — CIM II, č. 132).

I při velmi malém množství zpráv o řemesle ve 13. století lze přece zachytit základní rysy jeho postavení ve městech té doby; ty jsou tím pravděpodobnější, že do značné míry odpovídají charakteristikám, které známe z dalších staletí. Kronikářská zpráva o velkém hladu v Praze r. 1282 vede nutně k závěru o značné majetkové diferenciaci řemeslníků, přičemž nepatřili k vedoucí vrstvě města (FRB IV, 13; 1924 Mendl, 51 n). Velká majetková diferenciacie městských obyvatel byla nepochybně výrazným rysem zvláště větších městských center od počátku jejich existence jako vrcholně středověkých měst a navazovala zřejmě na obdobnou situaci starších raně feudálních měst. Pokud jde o celkový charakter typu řemesel měst 13. století některé prameny naznačují, že i tehdy šlo většinou o převahu potravinářských a oděvních řemesel, tak jak známe tuto situaci v našich městech později — mimo města s výrazným exportním zaměřením. Jde např. 1279 o řezníky, pekaře a ševce jako představitele vrstvy řemeslníků (patří sem i růst řemesel předtím ne tak rozšířených — řezníků, mlynářů vodních mlýnů) (1924 Mendl, 51 n). Ku konci 13. století se projevují též prvě náznaky cechovní organizace — Znojmo 1285, řezníci; bez konkretizace řemesel se zdá nasvědčovat existenci řemeslnických organizací i zákaz spolků v Brně 1292 (1924 Mendl, l. c.).

Lze shrnout, že písemné prameny 11.—13. století týkající se řemesel, i když nejsou příliš četné, přece podávají řadu základních informací o situaci řemeslníků, jejich sociálním postavení, vztahu k trhu, výrobních zaměřeních a dynamice vývoje postavení řemeslníků v soudobé společnosti.

Poznámky

- 1 Tento postoj k listinám byl osvětlen hlavně v pracích J. Šebánka a S. Duškové.
- 2 U Staré Boleslavě není v prameni užit termín „familia“, čeled, ale ze souvislosti textu vyplývá, že šlo o takto závislé lidi. Přirazení řemeslníků ke staroboleslavské aglomeraci je logické, protože většina z nich je v listině uvedena pohromadě (CDB I. č. 382 — 8 řemesel s 16 osobami mimo jiných služebníků) bez spojení s některou konkrétní osadou.
- 3 Ve 12. století se vztah služebných lidí k panovníkovi uvolňoval. Řada jich byla již darována církevním a patrně i jiným feudálům. Byl tedy možný i další stupeň vývoje, kdy feudálové sami vytvářeli řemeslnická sídliště, i když s panovníkovým souhlasem. U kladrubského kláštera je důležité i to, že je u něho dosvědčen velmi časný zájem o budování městských center. Samy Kladruby byly nepochybně vrcholně středověkým městem již r. 1233 (1969 Kejíř, 97, 98). Podobná činnost byla možná i u jiných církevních institucí, zvláště u těch, u nichž je ve 13. století doložena tendence vytvářet městská střediska jako např. u doksanského kláštera (1955 Pražák, 188, 190). Je možno, že tyto instituce získávaly řemeslnické osady (ve 12. stol.) či soustřeďovaly řemeslníky do budovaných městských středisek. (13. stol.). Po této stránce je velmi zajímavá, zvláště po metodické stránce, hypotéza (1982 Gabriel, Smetana, 514), která poukazuje na určité terminologické nepravdivosti v záznamu o získání vsi Vitoslavíc (koupené částečně od světských feudálů) a vykládá je existencí řemeslnické osady, která zanikla při vytváření městského sídliště Kravaře.

Prameny a literatura

- Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I-V/2, 1904—1981 Praha (CDB).
Codex iuris municipalis II (CIM), 1895 Praha.
Cosmae Pragensis Chronica Boemorum, 1923, Berlin.
Fontes rerum Bohemicarum II, IV, 1875, 1884, Praha.
Naše národní minulost v dokumentech, 1954 Praha.
Regesta diplomatica necnon epistolaria Bohemiae et Moraviae II, 1882, Praha.
Gabriel F., Smetana J., 1982: K problému existence řemesel na vesnici. Archeologia historica 7., 509—515.
Janáček J., 1963: Přehled vývoje řemeslné výroby v českých zemích za feudalismu. Praha.
Kejř J., 1969: Zwei Studien über die Anfänge der Städteverfassung in den böhmischen Ländern, I. Die ältesten böhmischen und mährischen Städte, Historica XVI, 81—116.
Kristen Z., 1961: Pamětní záznam o založení a obvěnění kapituly litoměřické, Acta univ. Palackianae Olomouensis, Historica II, 69—97.
Krzemieńska B., Třeštík D., 1964: Služebná organizace v raně středověkých Čechách, ČsČH XII. č. 5.
— 1978: Hospodářské základy raně středověkého státu ve střední Evropě, Hospodářské dějiny I, Ústav čs. a svět. dějin ČSAV Praha 149—230.
Lorenc V., 1973: Nové Město pražské, Praha.
Mendl B., 1924: Sociální krise měst ve století čtrnáctém, ČČH XXX, 35—73.
Pražák J., 1955: Privilegium Přemysla I. pro Doksany a jeho konfirmace r. 1276, Sborník archiv. prací V/1, 159—203.
Rybakov B. A., 1948: Istorija kultury drevnej Rusi I. Materialnaja kultura — Remeslo.
Tomas J., 1967: Počátky města Litoměřic I, Sborník Severočeského musea, Historia 5, 15—64.
— 1980, 1981: Počátky města Litoměřic II/1, 2, Ústecký sborník historický, v tisku a v přípravě.

Zusammenfassung

Handwerker in den schriftlichen Quellen aus dem 11.—13. Jh. in den Böhmischen Ländern

Das Handwerk betreffende schriftliche Quellen aus dem 11.—13. Jahrhundert sind zwar nicht besonders zahlreich, ermöglichen es aber dennoch, die Stellung der Handwerker im Frühfeudalismus und am Anfang der folgenden Entwicklungsphase des Feudalismus (Entstehung mittelalterlicher Städte als Rechtsinstitutionen) in großen Zügen zu erkennen und zu rekonstruieren.

Die Quellen aus dem erwähnten Zeitraum sprechen von untertanen Handwerkern, die ursprünglich offenbar dem Landesherrn botmäßig waren. Dieser konnte mit ihnen disponieren, und die schriftlichen Belege führen durchwegs Handwerker an, die irgendwelchen kirchlichen Institutionen geschenkt wurden. Es handelte sich im Grunde genommen um zwei Handwerkertypen:

A — höfische Handwerker (hauptsächlich an Burg-Verwaltungszentren des 11. Jahrhunderts), über die der Herrscher samt ihren Familien verfügte (ihr Beruf war offenbar erblich), die keine Grundstücke besaßen (Vorkommen in Litoměřice, Olomouc, Stará Boleslav) und sich nicht einmal mit landwirtschaftlicher Arbeit befaßten (ausgesprochen in Litoměřice).

B — Handwerker im Rahmen der besonderen Organisation von Dienstleuten des Herrschers. Diese lebten sowohl in Siedlungen der frühfeudalen Zentren (Litoměřice, Žatec), als auch auf dem flachen Land, besaßen Grund und Boden, den sie wahrscheinlich in nennenswertem Umfang bestellten. Die Handwerker des Typs A glichen sich im Laufe der Zeit, besonders im 12. Jh., dem Typ B an. Doch blieb ein wesentlicher Unterschied bestehen: sie bildeten in frühfeudalen Städten eine Schicht dienstbarer aber landloser Handwerker — befaßten sich also vorwiegend mit ihrem Handwerk (Litoměřice, Kouřim, Prag).

C — Außerdem existierte in den frühfeudalen Zentren noch eine freie Handwerkerbevölkerung, über die zwar die wenigsten Berichte vorliegen, deren Existenz jedoch eher logisch aus den Vermerken über abhängige Handwerker hervorgeht (Olomouc, Litomyšl, Prag). Unzweifelhaft hat sich auch die freie Landbevölkerung (von dienstbaren Handwerkern abgesehen) u. a. mit Heimgewerbe befaßt; diese Voraussetzung kann sich jedoch auf keine Quellen stützen.

Die Bestimmungen über die Möglichkeit des Freikaufens höfischer oder dienstbarer Handwerker aus ihrer abhängigen Stellung spricht dafür, daß diese sich an Märkten beteiligen konnten (die gegen Ende des 12. Jahrhunderts im alten Siedlungsgebiet ziemlich dicht gesät waren). Berichten über Schenkungen von Handwerkern in frühfeudalen städtischen Zentren zufolge kann man annehmen, daß der Herrscher an diesen Orten über Dekaden, in der Hauptstadt Praha über Hunderte abhängiger Handwerker verfügte; die Zahl der freien Handwerker läßt sich nach keiner Schriftquelle beurteilen. Die Siedlungen der frühfeudalen Stadtagnglomerationen bestanden aus einer handwerklich-bäuerlichen Bevölkerung (Litoměřice 12. Jh., Zásada) oder überwiegend aus Handwerkern und anderen dienstbaren Nichtlandwirten (Prag 12. Jh., Trávník und andere Siedlungen der Prager Agglomeration). Die Voraussetzung liegt nahe, daß im 12. Jh. (abhängige und freie) Handwerker der frühfeudalen städtischen Zentren im Vergleich mit dem ländlichen Handwerk überwogen.

Im 13. Jahrhundert entstehen in den Böhmisches Ländern Städte des Hochfeudalismus, die man Lokations — oder eher Rechtsstädte zu nennen pflegt. Die Quellen dieser Zeit erwähnen Handwerker so gut wie gar nicht und ihr Schweigen deutet an, daß es sich um eine Bevölkerungsschicht handelte, über die zwar nicht verfügt wurde, die jedoch nicht einflußreich genug war, um sich an der Verwaltung der Städte zu beteiligen. Schriftliche Berichte belegen den Vorrang der Bestrebungen auf „grünem Rasen“ neu entstandener Lokationsstädte gegen über der Fruchtbarmachung brachliegenden Bodens — das Handwerk stand damals offenbar an keiner der führenden Stellen.

Die Rechtsstädte waren bemüht im Bereich ihres örtlichen Marktes schrittweise ein Monopol der handwerklichen Produktion zu erreichen.

- a) Dieses Monopol verwirklichte sich im sog. Meilenrecht; in den ersten Bestimmungen über das Meilenrecht handelte es sich meist nicht um das Handwerk, und das älteste die handwerkliche Produktion betreffende Meilenrecht ist in Mähren für die Stadt Hodonín im J. 1228 belegt (die Echtheit der betreffenden Urkunde wurde diskutiert, doch wurden die zu Gunsten der Echtheit sprechenden Argumente unlängst bei der möglichen Zeitverschiebung zum J. 1238 gestützt), sowie für manche andere schlesische und mährische Städte seit den siebziger Jahren des 13. Jahrhunderts. In Böhmen wird das älteste Vorkommen dieses Rechtes für Most aus dem Jahr 1278 verzeichnet. Das voraussetzende Übergewicht der neuen Bevölkerung dieser Städte führte offenbar zur Durchsetzung einer normativen Regelung.
- b) Eine kompliziertere Lage herrschte in den alten frühfeudalen Städten, in deren Agglomerationen der neue Typ der Rechtsstadt anfangs nur auf einem Gebietsteil der betreffenden Agglomeration entstanden ist. Diese Rechtsstädte waren dann bemüht allmählich die ganze Agglomeration unter ihre Verwaltung zu bringen. Wichtig in diesem Zusammenhang ist die Urkunde für das Domkapitel von Litoměřice (1252), das der Stadt u. a. verbat, von den Untertanen des Kapitels Abgaben (solucio) auf dem städtischen Markt und von den Handwerkern des Domkapitels in der Vorstadt und Umgebung städtische Schutzzölle, sos (solucio) genannt, zu verlangen. Dies deutet auf die Tatsache hin, daß die Rechtsstädte durch Vermittlung der Märkte die aus der älteren Entwicklungsphase der Stadt kommenden Handwerker integrierten (in Litoměřice betrifft der erwähnte Beleg Handwerker, die aus den älteren dienstbaren Handwerkern des 12., eventuell des 11. Jahrhunderts hervorgegangen sind). Den Markt der Stadtagnglomerationen, der ursprünglich unter der Aufsicht der herrschaftlichen Beamten stand, brachten zweifellos alle Rechtsstädte in eigene Verwaltung. Der Markt förderte auch die Ausfuhr der Handwerksprodukte mit alten Traditionen und günstige Transportbedingungen (Litoměřice: der Zolltarif des Labeflußverkehrs vom Ende des 13. Jahrhunderts

enthält Posten, die auf die Ausfuhr der Gerber- und Töpfererzeugnisse hinweisen; in Prag bezahlte man fremden Kaufleuten die Ware nicht nur mit Geld sondern auch mit Tuch).

Die Quellen vom Ende des 13. Jahrhunderts beweisen auch die starken Vermögensunterschiede zwischen den Handwerkern (Prag) und das Überwiegen der Nahrungsmittel- und Konfektionsgewerbe. Zugleich erscheinen in dieser Zeit die Anfänge der Zunftorganisation (Mähren).